

У. Ф. КРАСЮК

НАПРАДВЕСНІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ

Першая палова XIX ст. – перыяд фарміравання вытокаў абуджэння нацыянальнай культуры беларускага народа, складання ўмоў для акрэслівання яе самабытнасці. Гаварыць пра самабытнасць цяжка, бо этнакультурныя працэсы на беларускіх землях адзначаліся культурнай дыфузіяй, этнічнай стракатасцю і нераўнамернасцю ўзроўняў нацыянальнай самасвядомасці. Папярэдняе, XVIII ст. слаба звязала набыткі старой беларускай культуры эпохі Рэнесансу і Рэфармацыі з

182

перыядам станаўлення беларускай нацыі, калі этнагенез суправаджаўся паяўленнем новабеларускай літаратуры, абнаўленнем грамадска-палітычнай думкі, пашырэннем навуковых даследаванняў і другіх форм культуратворчасці. Многае ў сілу гістарычных прычын прыйшлося пачынаць нанова. Стрыжнем гэтага працэсу былі жыватворныя патокі, якія выходзяць з глыбіні народнай нівы. Асабліва было тое, што этнакультурнае развіццё беларускага народа цесна перапляталася з жыццём суседніх народаў. Акрамя таго, правядзенне культурнай палітыкі ў дачыненні да беларусаў з боку элітарных колаў польскага грамадства і самадзяржаў адбывалася ва ўлонні экспансіянісцкіх захадаў. Кожны з бакоў імкнуўся пашырыць і ўкараніць свой ўплыў на мясцовых абшарах. Пра культурны плюралізм не было і гаворкі, яго замяняла культурная дыскрымінацыя, калі адмаўляліся роўныя правы і магчымасці для усебаковага развіцця і захавання сваёй самабытнасці за насельніцтвам былога Вялікага княства Літоўскага.

Дарэчы, такое становішча склалася не толькі на Беларусі. У такіх умовах апынуліся многія народы тагачаснай Еўропы. Феадальна-абсалютысцкая сістэма эканамічнага і сацыяльна-палітычнага ладу жыцця гістарычна абумовіла стварэнне буйных дзяржаў, імперый, у якіх пануючае становішча займалі тытульныя нацыі. Іх культура, абапіраючыся на падтрымку ўлады, аказвала рознабаковае дамінуючае ўздзеянне на культуры залежных народаў. Гэта быў супярэчлівы працэс. У адных выпадках ён меў станоўчы характар, калі яна абагачала ў якасці больш развітой і перадавой культуры народаў, якія па розных прычынах запаволілі сваё гастарычнае развіццё. У другіх – пашырэнне ўплыву дамінуючай нацыянальнай культуры падаўляла магчымасці раскрыцця культурнай спадчыны падначаленых нацый, што вяло да іх культурнай дэсацыялізацыі – адлучэння ад спрадвечных каштоўнасцей. Навуковая літаратура XIX ст. пакінула багата матэрыялаў пра германізацыю, паланізацыю, мадзярызацыю і г. д. У становішчы беларусаў апынуліся фіны, чэхі, славакі, народы Прыбалтыкі, Украіны, Бесарабіі і іншыя. У Латвіі, дзе анямечванне латышоў ішло поўным ходам, нават склалася прымаўка: «Пайду ў латышы да немца за дапамогай».

Аднак карціна будзе няпоўнай без характарыстыкі сацыяльнага боку праблемы. Вядома, што любая нацыя, іншы народ у той ці другой ступені сацыяльна дыферэнцыраваны; у ім ёсць прадстаўнікі розных сацыяльных груп, якія вядуць ім уласны лад жыцця, у тым ліку культурнага. Гэта значыць, што мае месца культурная дыферэнцыяцыя, калі носьбіты той ці іншай культуры займаюць неаднолькавы грамадскі стан і належаць да розных сацыяльных груп. Яны, маючы няроўныя сацыяльныя статусы, утвараюць розныя па відах і формах культурныя пласты. Сацыяльная разнастайнасць дапаўняецца рэгіянальнымі, нацыянальнымі, канфесіянальнымі і іншымі асаблівасцямі. Таму натуральна, што кожная больш-менш значная сацыяльна-дэмаграфічная група фактычна стварае сваю субкультуру.

Пануючыя колы ў Беларусі, будучы ў цэлым спаланізаванымі, тым не менш адрознівалі сябе і ад Польшчы як краіны, і ад польскага народа, і ад дакладна польскай культуры. Гістарычныя дакументы, шматлікія матэрыялы сведчаць, што і магнатэрыя, і шляхта мелі свае асаблівасці менталітэту, асновай якога была

183

наяўна акрэсленая «краевасць», «ліцвінскасць». Гістарычная памяць сказвалася ў тым, што, як адзначаў рускі гісторык А. Пыпін, «і ксендз, і памешчык», гаворачы аб беларусе, называлі яго ліцвінам, свой край Літвой, «другімі словамі, у польскім і заходнерускім ужыванні да апошняга часу заставалася старое мясцовае абазначэнне краю, якое трымалася тут раней на працягу некалькіх стагоддзяў і паўтаралася потым несвядома»[7, с. 157]. Разуменячы рэаліі Рэчы Паспалітай, яны тым не менш у сваіх рознабаковых жыццёвых меркаваннях і вызначэнні інтарэсаў зыходзілі з уяўлення існасці Літвы. Літвы як гістарычнага шляху развіцця гэтага краю, які мае свае адметнасці і якому трэба паслужыць. Культурная экспансія з

боку дакладна Польшчы і прапольскіх колаў, пад якой можна разумець пашырэнне сферы ўздзеяння гэтай дамінуючай культуры за першапачатковыя свае межы, на беларускіх землях сустрэла супрацьстаянне. У значнай ступені гэтаму садзейнічала тое, што культурнай дыскрымінацыі як адмаўленню роўных правоў і магчымасцей за рознымі групамі насельніцтва супрацьстаялі не толькі сялянства і гарадскія нізы, але і прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. На Беларусі ў параўнанні з суседнімі Польшчай і Расіяй была найбольш моцная праслойка засцяпковай шляхты. Яе гаспадарка і лад жыцця хаця і выглядала ў лепшы бок у параўнанні з сялянскімі, аднак жылі яны побач, разам пакутавалі ад усялякай варожай навалы, войнаў, эканамічных цяжкасцей. Таму жыццёвыя памкненні шляхты, як, дарэчы, і большасці магнатаў, былі накіраваны на справы краю, на сумеснае жыццё з яго элементамі, а не на ўмацаванне і ўладкаванне жыцця далакай і не заўсёды зразумелай Польшчы. Гэта датычыла і эканамічнага, і сацыяльна-палітычнага, і культурнага жыцця. Выйшаўшая з гэтых абшараў, маючы тут глыбокія і даўнія карані, шляхта непарыўна была звязана з інтарэсамі сваёй Радзімы. У мясцовай прыпялячанай шляхты «жыла і любоў да беларускага народа і краю, да яго звычайў, у каторых ўзраслі мясцовыя палякі, а нават да мовы, каторая не была ім чужой, бо зналі яе змалку ад нянек і сялянства, а некаторыя і да апошніх часоў ужывалі яе ў штодзённым жыцці, як сваю родную. Шляхта, хаця гаварыла па-польску і лічыла сябе палякамі, аднак у стасунках з праўдзівымі палякамі называла сябе «літоўскай...» Паміж імі жыло, хоць ужо несвядомае, пачуцце гістарычнай асобнасці» [5, с. 95]. Да гэтага трэба дадаць, што «пісьменнік 40-х гг. XIX ст. Ян Чачот сведчыў аб тым, што дзяды яго пакалення аддавалі перавагу беларускай мове» [2, с. 341]. Шматграннае ў палітычных, эканамічных, сацыяльных, культурна-моўных, нацыянальных, канфесійных адносінах жыццё краю для шляхты ўяўлялася як адзінае цэлае; усе народы і іх культуры бачыліся як арганічна складзеныя элементы адзінага сістэмнага ўтварэння. Гэтаму спрыялі талерантнасць беларусаў як асноўнага субстрату такога поліэтнічнага ўтварэння і ідучая з часоў Вялікага княства Літоўскага традыцыя верацярпімасці, хаця ёй прыйшлося перажыць у недалекім мінулым нялегкія часы.

Усякае дзеянне вызывае супрацьдзеянне. Ва ўмовах развіцця польскай культуры ў пачатку XIX ст. сярод апалячанай беларускай шляхты адчуваюцца мясцовыя сімпатыі, усё больш дае аб сабе ведаць рэгіянальнасць. «Устанаўліваецца погляд на Беларусь як на зусім асобную правінцыю Польшчы, што не падабаецца

польскім патрыятам з Варшавы» [3, с. 168]. У Віленскім універсітэце ствараюцца патайныя гурткі, якія ўзначальвалі Томаш Зан, Ян Чачот, Адам Міцкевіч. Галоўная накіраванасць іх дзейнасці – свабода роднага краю. Перадавая інтэлігенцыя бачыла сябе прыналежнай да польскай нацыі, аднак стаяла на пазіцыях краевага патрыятызму – «ліцвінства». Для яе чыста карэнна польскае – абстрактнае, а рэальнае – гэта краевае пачуцце адзінства польскага, беларускага, летувіскага. Для інтэлектуальнага жыцця Беларусі таго часу характэрным было не столькі нацыянальная яго афарбоўка і сутнасць, колькі тая ж краевасць з усім яе этнічным і канфесійным шматгалоссем.

Польская рэгіянальная ідэнтычнасць праяўлялася як мясцовая самабытнасць. *Gente Lithuanus* (*Ruthenus*) *natione Polonus* (паходжаннем ліцвін (русін), па нацыянальнасці – паляк) – у гэтым афарызме націск яўна быў на першай яго палове. За ліцвінаў лічылі сябе Адам Міцкевіч, Ігнат Дамейка, Яўстах і Канстанцін Тышкевічы, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Францішак Багушэвіч і многія іншыя. Свае погляды яны ўвасобілі ў творах культуры, у якіх знайшоў месца ўзаемаўплыў культурных традыцый сумежных народаў. У таварыстве шубраўцаў, што ўзнікла ў 20-х гг. XIX ст., «...адчуваўся мясцовы «літоўскі» патрыятызм у процілегласць польскай плыні, таму ў Варшаве не зусім былі задаволены кірункам таварыства шубраўцаў». У склад шубраўцаў уваходзілі перадавая моладзь, прафесура, вядомыя грамадскія дзеячы [2, с. 263–264]. Яны, між іншым, едка вымэйвалі любоў палякаў да тытулаў і рознага роду званняў. Гэта быў толькі пачатак. Ліцвінства ўсе больш умацоўвалася арганізацыйна. Яно выступала як краевы патрыятызм і веставанне будучай нацыянальнай самасвядомасці «тутэйшых».

Рускі гісторык М. Кастамараў сведчыць, што «Яўстах Тышкевіч разам з Уладзіславам Сыракомлем і Адамам Кіркорам стварылі віленскі гурток краёвых патрыётаў. Гэты гурток выклікаў вялікую нянавісць тамтэйшых польскіх патрыётаў, якія лічылі ў ягонай дзейнасці здраду агульнапольскай справе» [4, с. 217]. Як і іншыя яго аднадумцы, Я. Тышкевіч свядома ўжываў выраз «наша Літва і Беларусь», цытаваў беларускую мову ў сваіх творах, актыўна збіраў беларускую культурную даўніну.

Гаворачы пра А. Міцкевіча, І. Дамейку, С. Манюшку, В. Ваньковіча, У. Сыракомлю, вядомы даследчык А. Мальдзіс гаворыць, што мы не маем права навязваць ім, як і «... шмат іншым дзеячам культурнага памежжа XIX ст. наш сённяшні менталітэт. Ну не прайшлі яны яшчэ, не маглі прайсці шлях ад «тутэйшасці», «краёвасці», «літоўскасці» да беларускасці як нацыянальнага вызначэння. І мы не павінны тут парушаць прынцыпы гістарызму, гаворыць у дадзеным выпадку толькі аб элементах беларускасці» [6, с. 4]. Яны былі патрыётамі сваёй «малой айчыны», «яны ішлі да Беларусі і, можа, дайшлі б, калі б нарадзіліся пазней. Але не зайшлі. І ў гэтым – трагедыя..., трагедыя іх, бо было пілігрымства, туга па радзіме, трагедыя наша, бо Беларусь ад гэтага шмат страціла» [6, с. 6].

Для дзеячоў беларуска-польска-летувіскага памежжа таго часу было характэрна, што яны былі дзецьмі сваёй эпохі, калі яшчэ жылі традыцыі Вялікага княства Літоўскага, таму паняцце радзімы мела для іх не этнічны, а гістарычны характар,

яно шматаблічнае і шматслойнае, як тагачасная гістарычная ментальнасць. Як вядома, Беларуссю тады называлі Магілёўшчыну, Віцебшчыну, Полаччыну, а Літва разумелася не ў этнічным, а ў гістарычным сэнсе. Гэта Заходняя Беларусь і Віленшчына, сучасная Літва для сучаснікаў была Жмудзю.

Пра тое, што Адам Міцкевіч адчуваў сябе ліцвінам, дабразычліва ставіўся да беларускага народа, яго мовы, напісана шмат. Ён перш за ўсё любіў свой край за яго мінулае, у сваіх паэмах стварыў прыклады патрыятызму і любові да Айчыны, увесь час падкрэсліваў, што любіць толькі тры мясціны, тры горада: Навагрудак, Вільню і Рым [1, с. 12]. Такія дзеячы, як Я. Чачот, І. Дамейка і іншыя шчыра любілі беларускі народ, добра ведалі і карысталіся яго мовай, фальклорам. Яны адчувалі сябе арганічнай часткай гэтага народа, хаця і не называлі яго сённяшняй назвай, гарача любілі сваю «малую Радзіму», ўспрымаючы яе не этнічна, а гістарычна, як Літву. «Амаль адначасова ўзнікла і адчуванне сваёй «тутэйшасці» як першай ступені беларускай этнічнасці, нават нацыянальнага самаўсведамлення, адметнасці» [6, с. 57]. Усё часцей яны накіроўвалі ўвагу з тэрытарыяльна-гістарычнага аспекта разумення Радзімы на нацыянальны, на характэрныя асаблівасці свайго народа, сярод якога жылі і які любілі.

Усё гэта абумовіла характар і змест культурнага жыцця шляхецтва і значнай часткі магнатаў. Спалучэнне ўяўлення аб сваёй польскай нацыянальнай прыналежнасці, усведамленне сваёй гістарычнай літоўскай значнасці і разуменне сваёй роднасці з тутэйшым беларускім народам стварылі асаблівую культурную абумоўленасць іх існавання. Фактычна мела месца адгалінаванне краёвай культуры гэтых сацыяльных пластоў ад фармальна пануючага тады польскага культурнага эталона. Адбывалася дыверсіфікацыя культуры, калі пануючая культурная дамінанта веткавалася, вынікам чаго было ўтварэнне асаблівых субкультуры. У большай меры гэта датычыла той самай засцяпковай шляхты, якая цесна была звязана з культурным жыццём мясцовага люду. Таму гэтая краёвая субкультура мела два полюсы – калі магнаты былі больш прыхільныя да польскасці, то шляхта – да культурных каранёў народа, сярод якога жыла, з якога выйшла. Можна сказаць, што будучы ва ўлонні польскага культурнага прыцягнення разглядаемая субкультура мела цераз ідэю краёвасці дастаткова змястоўную беларускую насычанасць. Сваё адлюстраванне і ўвасабленне гэты культурны феномен знайшоў у творчасці яго прадстаўнікоў, якія сталі ўсё больш звяртацца да вытокаў і форм матэрыяльнага і духоўнага жыцця свайго народа.

Інтэлектуальныя колы беларускага краю сталі актыўна цікавіцца гісторыяй Бацькаўшчыны, яе этнаграфіяй і фальклорам. З аднаго боку, гэта было праявай дэмакратызацыі вызваленчага шляхецкага руху, што шукаў апірышча сярод беларускага сялянства, з другога – аказала сваё ўздзеянне ідэалогія рамантызму, які прапаведаваў старадаўнасць, народнасць, асвету. Романызм унёс важкі ўклад у развіццё культуры Беларусі перш за ўсё тым, што спрыяў крышталізацыі нацыянальнага пачуцця, спалучэнню ў адзінае цэлае рэгіянальнасці і народнасці. Тая самая краёвасць стала набываць трывалую глебу, набіраць дакладны нацыянальна-культурны сэнс. Романызм адраджаў сярэдневечнае адзінства зямлі, народнасці, культурнай самабытнасці, гістарычнай годнасці, дзяржаўнасці на бе-

ларускай зямлі. Таму мясцовыя прадстаўнікі рамантызму – ідэйна-мастацкага напрамку ў еўрапейскай культуры канца XVIII – першай паловы XIX ст. выявілі шчыры інтарэс да беларускай мінуўшчыны і зрабілі многае для вывучэння гісторыі і этнаграфіі края. Выдатнымі прадстаўнікамі рамантызму на нашай зямлі былі Адам Міцкевіч, Уладзіслаў Сыракомля, Ян Баршчэўскі, Аляксандр Рыпінскі і іншыя ў літаратуры, Ян Дамель, Валенцій Ваньковіч, Вікенцій Дмахоўскі, Міхал Андрыёлі ў выяўленчым мастацтве.

Культуратворчая дзейнасць рамантыкаў дала добры плён. Многія прадстаўнікі інтэлектуальнага жыцця краю адчулі ў сабе патрэбу нешта для яго зрабіць, знайсці шляхі спалучэння з народам, у якім бачылі галоўнае багацце сваёй старонкі. Узнікла пачуццё сваёй няўдзячнасці гэтаму народу. Такая пазіцыя вяла да актыўнага стаўлення адносна грамадскага жыцця, да спробаў добрымі справамі праявіць сябе на ніве культуры дзеля народнага дабрабыту. Аднак такія лепшыя намеры не знаходзілі падтрымкі з боку ўлад, якія праводзілі сваю палітыку. Царскі ўрад «... не давяраў мяшчанству і таму шляхецтву, якое не пераставала адчуваць сябе звязаным з беларускай нацыянальнасцю, але дрэнна разбіралася ў нацыянальных і рэлігійных асаблівасцях краю» [2, с. 267–268]. Зразумела, да гэтага трэба дадаць ціск з польскага боку. Таму лагічным вынікам такога становішча з'явілася абуджэнне нацыянальна-культурнай самасвядомасці «тутэйшых» і імкненне іх прадстаўнікоў заявіць аб правах роднага ім народа на вартае лепшага існаванне.

Невялічкі агляд гістарычных умоў генэзісу самавызначэння беларускага народа паказвае складаны шлях станаўлення яго культуры новага часу. Тут пераплятаюцца і сацыяльна-класавыя, і нацыянальныя, да якіх можна дадаць – рэлігійныя, і рэгіянальныя асаблівасці і ўзаемаспалучэнні. Этнакультурныя працэсы першай паловы XIX ст. мелі якаснае адрозненне ад аналагічных працэсаў папярэдніх вякоў, яны знайшлі змястоўны працяг у пазнейшы перыяд. Інсталяцыя нацыянальна-культурнага самапачуцця спрыяла самарэалізацыі беларускага народа як суб'екта грамадска-гістарычнага жыцця.

ЛІТАРАТУРА

1. Adomas Mickevicius Lietuovoe: albumas/ teksto autoriai Arnoldas Pirockinas, Ionas Riskis. – Vilnius: Vaga, 1999. – 150 p.: iliustr.
2. Доўнар-Запольскі, М. В. Гісторыя Беларусі / М. В. Доўнар-Запольскі. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1994. – 510 с.
3. Ігнатоўскі, У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У. М. Ігнатоўскі. – 5-е выд. – Мінск : Беларусь, 1992. – 190 с., [12] л. іл.
4. Котлярчук, А. Швэды ў гісторыі й культуры беларусаў / А. Котлярчук. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2002. – 272 с.
5. Ластоўскі, В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 126 с.
6. Мальдзіс, А. Тры радзімы Ігнацага Дамейкі / Канткты і дыялогі, № 7–8. – Мінск : ГА «Міжнародная асацыяцыя беларусістаў», 2002. – 64 с.
7. Пыпин, А. Н. История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – Минск : Беларуская энцыклапедыя, 2005. – 253 [1] с.